

Wstęp

Niniejsza publikacja obejmuje lata 1980–1991, a więc okres zróżnicowany z punktu widzenia charakteru państwa. Przeważa w niej czas istnienia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL), ale rozwiązanie Układu Warszawskiego (UW) nastąpiło w nowej rzeczywistości prawnoustrojowej, po będącej skutkiem dokonującej się wówczas transformacji zmianie nazwy państwa z dniem 31 grudnia 1989 roku. Członkiem Układu Warszawskiego była więc także Rzeczpospolita Polska (RP), której rząd podpisywał dokumenty rozwiązujące sojusz. Przemiany dokonujące się w końcu lat osiemdziesiątych w bloku wschodnim prowadziły do rozluźniania więzi wewnętrznych oraz spadku znaczenia formalnych i nieformalnych mechanizmów współpracy w ramach UW. Aktywność RP polegała głównie na staraniach o osłabianie znaczenia UW jako organizacji koordynującej politykę zagraniczną państw członkowskich, a następnie po zjednoczeniu Niemiec w 1990 roku także na podejmowaniu kroków służących rozwiązywaniu struktur wojskowych.

Celem niniejszej monografii źródłowej jest przybliżenie ostatniej dekady funkcjonowania Układu Warszawskiego przede wszystkim poprzez udostępnienie wytworzonych przez organy państwowe dokumentów odnoszących się do działalności struktur politycznych Układu Warszawskiego¹. Dokumenty wytworzone w poszczególnych państwach bloku wschodniego i dotyczące działania Układu Warszawskiego były publikowane głównie w wydawnictwach ukazujących się poza Polską². W przypadku wydaw-

¹ Publikacja jest kontynuacją książki autorki pt. *PRL w politycznych strukturach Układu Warszawskiego w latach 1955–1980*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2008.

² Zob. m.in. *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact 1955–1991*, red. Wojtech Mastny, Malcolm Byrne, CEU Press, Washington 2005; *Masterpieces of*

nictw krajowych, dokumenty obrazujące sposób funkcjonowania Układu Warszawskiego w tym okresie były publikowane w pracach poświęconych różnym aspektom funkcjonowania PRL³. Rola PRL w Układzie Warszawskim nie stała się przedmiotem pogłębionych badań prowadzonych przez historyków⁴. Książka niniejsza nie wypełnia tej luki. Niemniej jednak poprzez dobór dokumentów pokazuje sposób odnoszenia się przez ówczesne władze do problemów o charakterze organizacyjnym, dotyczących spraw wewnętrznych Polski i zagadnień międzynarodowych.

Na Układ Warszawski nie sposób patrzeć jedynie przez pryzmat dokumentów wytworzonych w jego formalnych, tzn. statutowych, strukturach, takich jak Doradczy Komitet Polityczny (DKP), Komitet Ministrów Spraw Zagranicznych (KMSZ) czy Komitet Ministrów Obrony (KMO).

History. The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989, red. Svetlana Savranskaya, Thomas S. Blanton, Vladislav Zubok, CEU Press, Budapest – New York 2011, *Der Kremel und die Wende*, red. Stefan Karner (et al.), Studien Verlag, Innsbruck – Wien – Bozen 2014.

Zob. także: strona Parallel History Project: <http://www.php.isn.etz.ch/collections>, w tym także artykuł i dokumenty przygotowane przez Wandę Jarząbek, *Poland in the Warsaw Pact 1955–1991: An Appraisal of the Role of Poland in the Political Structures of the Warsaw Pact* (2010). Niektóre dokumenty oficjalne ukazały się w: *Organizacja Układu Warszawskiego. Dokumenty 1955–1985*, Książka i Wiedza, Warszawa 1986. Część dokumentów, w tym. np. oświadczenia wydawane po spotkaniach struktur UW, były publikowane na bieżąco w „Zbiorze Dokumentów” wydawanym przez Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.

³ Np. *Przed i po 13 grudnia. Państwa bloku wschodniego wobec kryzysu w PRL 1980–1982*, wybór, wstęp, oprac. Łukasz Kamiński, t. 1–2, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2006–2007; *Zmierzch dyktatury. Polska lat 1986–1989 w świetle dokumentów*, wybór, wstęp i oprac. Antoni Dudek, t. 1: *Lipiec 1986 – maj 1989*, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2009.

⁴ Na temat działalności politycznej UW na podstawie materiałów oficjalnych pisał m.in.: Jacek Ślusarczyk, *Układ Warszawski. Działalność polityczna (1955–1991)*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1992. Próbę przedstawienia funkcjonowania Układu Warszawskiego podjął uczestnik wydarzeń, ówczesny dyplomata zaangażowany w prace organów statutowych UW, Jerzy M. Nowak w książce *Od hegemonii do agonii. Upadek Układu Warszawskiego – polska perspektywa* (Bellona, Warszawa 2011). Autor odwoływał się przede wszystkim do własnych wspomnień oraz wspomnień innych dyptomatów PRL, własnych notatek oraz dokumentów oficjalnych, a także wybranej literatury przedmiotu, nie korzystał z dokumentów archiwalnych, mimo iż były już dostępne w czasie, gdy praca się ukazywała. Publikacja ma w dużym stopniu charakter relacji i refleksji świadka wydarzeń spisanych po latach, w zmienionej sytuacji politycznej.

Był to sojusz, który miał umożliwić Moskwie sprawniejsze zarządzanie jej strefą wpływów w sensie politycznym, a także kontrolę nad siłami zbrojnymi państw-członków i możliwość ich wykorzystania do realizowania jej celów geostrategicznych. Członkami UW były oprócz Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR)⁵ wyłącznie komunistyczne kraje europejskie, bez Albanii i Jugosławii. Pojęcia „blok wschodni” czy „obóz socjalistyczny” są szersze. Pomiędzy członkami UW rozbudowana została zróżnicowana siatka formalnych i nieformalnych kanałów komunikowania się. Oprócz spotkań w gremiach statutowych ustalenia dotyczące funkcjonowania UW i kwestii politycznych podejmowano również w formule dwustronnej (np. w trakcie spotkań pierwszych sekretarzy czy ministrów spraw zagranicznych), wykorzystywano struktury nieoficjalne o charakterze dwustronnym i wielostronnym (np. spotkania na Krymie), rozwijano współpracę instytucji państwowych pod szyldem UW (np. parlamentów) oraz struktur partyjnych (np. organizowano spotkania poszczególnych wydziałów Komitetów Centralnych partii komunistycznych)⁶. Organy statutowe UW były jedną z płaszczyzn komunikowania się, niekoniernie najważniejszą. Z tego powodu jestem zwolenniczką szerokiego traktowania terminu „struktury UW”. Układ był formą organizacji państw bloku umożliwiającą Moskwie kontrolę ich poczynań, a także instytucjonalnym narzędziem sowietyzacji. Warto podkreślić, że konsultacje państw członkowskich w ramach struktur UW służyły nie tylko wypracowaniu wspólnego podejścia do różnych problemów, choć takie sytuacje też miały miejsce, lecz w znacznym stopniu przekazywaniu opinii oraz informowaniu o kierunkach polityki Kremla. Nie można jednak powiedzieć, że wszystkie propozycje ówczesnego hegemonu przyjmowano w bloku jako bezdyskusyjne i ostateczne. Pewne modyfikacje planów Kremla w kierunkach postulowanych przez państwa członkowskie UW były możliwe, choć z zasady nie dotyczyło to istoty polityki Moskwy w kluczowych sprawach, np. zbrojeniowych czy rozbrojeniowych, kwestiach stosunków ze Stanami Zjednoczonymi lub stanowiska bloku w Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ).

Za zastosowanym przeze mnie szerokim rozumieniem terminu „struktury UW” przemawiają względy merytoryczne oraz podejście funkcjonal-

⁵ Taka nazwa państwa funkcjonowała wówczas w obiegu oficjalnym i występuje w dokumentach.

⁶ Por. W. Jarząbek, *PRL w politycznych strukturach...*, s. 39–43.

ne. To właśnie one oraz chęć ukazania różnych poziomów funkcjonowania UW wpłynęły na dobór dokumentów. Prezentowane dokumenty pochodzą z trzech archiwów polskich: Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej – kolekcja materiałów Układu Warszawskiego, Gabinetu Ministra i Departamentu IV (akta wywiadu); Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych – Departamentu I i Departamentu ds. Stosunków z ZSRR (dokumenty tego departamentu pochodzące z okresu od 1988 roku są przechowywane w zespole przekazanym do archiwum MSZ przez Departament Europa – Wschód); Archiwum Akt Nowych – kolekcja Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KC PZPR), zespołów Wydział Zagraniczny i kancelaria I sekretarza Wojciecha Jaruzelskiego.

W wyborze zamieszczone zostały różne typy dokumentów: notatki informacyjne i sprawozdawcze ze spotkań rozmaitych gremiów Układu Warszawskiego, projekty wystąpień delegatów bądź delegacji PRL, ekspertyzy, depeşe. Dominują dokumenty odnoszące się do spraw politycznych. Należy też zaznaczyć, że zagadnienia wojskowe, w tym ich aspekty ekonomiczne, a także długoterminowe plany rozwoju Zjednoczonych Sił Zbrojnych (ZSZ) dyskutowane były na poziomie DKP oraz ministrów i wiceministrów spraw zagranicznych oraz w ramach struktur wojskowych UW, tzn. Komitetu Ministrów Obrony, Rady Wojskowej. Problematyka wojskowa jest reprezentowana w znacznie skromniejszym wymiarze i przede wszystkim uwzględniono dokumenty odnoszące się do zagadnień powiązanych wyraźnie ze sprawami politycznymi. Zamieszczono też dokumenty wskazujące na koszty stacjonowania Armii Radzieckiej i związaną z jej wycofywaniem ocenę sytuacji w Rosji w 1991 roku.

Publikując wybór dokumentów z lat 1955–1980, wskazywałam, że wiele zapisów ze spotkań politycznych i dyplomatycznych sporządzanych w latach sześćdziesiątych miało charakter stenograficzny, a od lat siedemdziesiątych notatki z rozmów i sprawozdania przyjmowały na ogół formę omówień głosów padających w dyskusji. Ten drugi sposób sporządzania notatek informacyjnych i sprawozdań dominował w latach osiemdziesiątych, aczkolwiek zachowały się w niektórych przypadkach notatki stenograficzne. Są one szczególnie interesujące dla historyka, gdyż odzwierciedlają różnice poglądów oraz podejmowane dyskusje. Dla osób sporządzających notatki sprawozdawcze często bardziej interesujące było stanowisko prezentowane przez inne strony rozmów czy konsultacji. Stanowisko PRL było omawiane krótko lub dodawane w formie załącznika

zawierającego przygotowany przed spotkaniem projekt wypowiedzi, tezy itp. Często też nie informowano szczegółowo o punkcie widzenia PRL, gdyż był on znany, niejednokrotnie uwzględniony w innych dokumentach, w tym obecnie niedostępnych, można więc poznać go z materiałów wytwarzanych przez inne państwa członkowskie UW. Należy jednak pamiętać, że niekiedy poglądy przedstawiane jako stanowiska innych państw można uznać raczej za subiektywną prezentację tych zagadnień przez autorów notatek. Dyskusje w ramach oficjalnych struktur rzadko miały charakter gorącej wymiany zdań, przynajmniej sądząc wyłącznie na podstawie zachowanych dokumentów o charakterze sprawozdawczym (notatek, protokołów). Dokumenty te często miały charakter dość standardowy i monotony, nie zawsze oddając rzeczywisty przebieg wydarzeń. W ramach struktur UW pojawiały się próby ochrony interesów poszczególnych rządów, część ustaleń zapadała poza oficjalnymi gremiami, a różnice poglądów prowadziły również do spięć. Ze względu na interesy tzw. wspólnoty socjalistycznej nie wszystkie sprzeczności ujawniano, choć w dokumentach wówczas nieupublicznianych można odnaleźć ślady zgłaszanych zdań odrębnych. Niewątpliwie na tle innych państw Rumunia wyróżniała się przez lata stopniem, w jakim dystansowała się od podejmowanych w UW decyzji.

W drugiej połowie lat osiemdziesiątych, a zwłaszcza po 1987 roku, w związku z realizowaniem polityki pieriestrojki w ZSRR i zmianami na arenie międzynarodowej, spotkania w ramach struktur Układu stały się miejscem szerszych dyskusji. Był to bez wątpienia okres różnicowania się stanowisk krajów członkowskich UW odnośnie do wielu problemów ówczesnego świata. Niektórzy badacze zaznaczają, że był to czas ujawniania się interesów narodowych⁷. Może precyzyjniej byłoby nazwać je mianem interesów ówczesnych gremiów rządzących krajami bloku wschodniego, które z wielu powodów, nie można wykluczyć, że i przekonają, ale także ze względów czysto oportunistycznych, dyktowanych wymogami polityki wewnętrznej zaczynały wykorzystywać hasła narodowe, bliskie społeczeństwom ich krajów. Nie ulega jednak wątpliwości, że pojawiło się więcej głosów prezentujących punkt widzenia i oczekiwania poszczególnych państw. np. w kwestiach natury gospodarczej czy ekologii. Niewątpliwie uzewnętrzniły się interesy państwowe czy też częściej o nich

⁷ Vojtech Mastny, *Introduction*, w: *A Cardboard Castle?*, s. XXXV.

rozmawiano niż w latach siedemdziesiątych. W latach sześćdziesiątych takich rozmów również było sporo⁸. Nadal jednak były to państwa rządzone przez władze komunistyczne, co wpływało na ich sposób postrzegania rzeczywistości. W okresie transformacji ustrojowej w Polsce i krajach bloku wschodniego różnice zdań były wyraźniejsze, a ponadto wynikały z tempa przemian wewnętrznych w tych państwach.

W pewnym sensie dyskusje z drugiej połowy lat osiemdziesiątych przypominają stan z lat sześćdziesiątych, gdy różnice opinii były częściej artykułowane. Niemniej jednak wydaje się, że do 1989 roku odrębne stanowiska były wyrażane ostrożniej, niż bywało to w latach sześćdziesiątych. Dotyczy to też PRL, w latach sześćdziesiątych aktywnego członka sojuszu, mającego własne koncepcje jego rozwoju, dość pasywnego w latach siedemdziesiątych. W końcowych latach osiemdziesiątych PRL była zainteresowana reformą i upodmiotawianiem członków sojuszu. Po 1989 roku rząd Tadeusza Mazowieckiego nie kwestionował zasadności przetrwania sojuszu, choć opowiadano się za prawem do własnej polityki zagranicznej i gospodarczej jego członków.

Zmiany w funkcjonowaniu Układu Warszawskiego, a także sposób zachowania władz państwa polskiego wynikał zarówno z uwarunkowań wewnętrznych, jak i międzynarodowych. Publikowane dokumenty mają za zadanie przybliżyć Czytelnikom ten okres.

⁸ Rozbieżności dotyczyły m.in. wielu spraw związanych z polityką międzynarodową, Por. Wanda Jarząbek, *PRL w politycznych strukturach...*, s. 51–76.